

УДК: УДК 820.161.2(092)

М. І. Гнатюк,*Львівський національний університет імені Івана Франка***ВОЛИНЬ НА ПЕРЕХРЕСТІ ПОДІЙ ХХ СТОЛІТТЯ (НА МАТЕРІАЛІ МЕМУАРНОГО ЦИКЛУ УЛАСА САМЧУКА «НА БІЛОМУ КОНІ», «НА КОНІ ВОРОНОМУ»)**

Стаття присвячена мемуаристиці Уласа Самчука. Основну увагу приділено парадигмі «пам'ять – історія». Доведено, що мемуарний цикл письменника є унікальним документом епохи про життя в Україні та еміграції першої половини ХХ століття, частиною національної інтелектуальної історії, яка творилася по різних країнах і континентах.

Ключові слова: мемуаристика, пам'ять, історія, жанр, портрет, Волинь.

ВОЛЫНЬ НА ПЕРЕКРЕСТКЕ СОБЫТИЙ ХХ ВЕКА (НА МАТЕРИАЛЕ МЕМУАРНОГО ЦИКЛА УЛАСА САМЧУКА «НА БЕЛОМ КОНЕ», «НА КОНЕ ВОРОНОМ»)

Статья посвящена мемуаристике Уласа Самчука. Основное внимание уделено парадигме «память – история». Доказано, что мемуарный цикл писателя является уникальным документом эпохи о жизни в Украине и эмиграции первой половины ХХ века, частью национальной интеллектуальной истории, которая создавалась по разным странам и континентам.

Ключевые слова: мемуаристика, память, история, жанр, портрет, Волинь.

VOLYN AT INTERACTIONS OF EVENTS OF XX CENTURY (BASED ON ULAS SAMCHUK'S «RIDING THE WHITE HORSE», «RIDING THE BLACK HORSE» MEMOIR CYCLE)

An article analyzes memoirs specifics of the famous Ukrainian writer Ulas Samchuk. Ukrainian memoir literature always pays much attention to the main figures and critical events in the life of society. Cultural life during the Soviet regime and censorship did not promote the development of memoir prose. The Totalitarian reality and Second World War had become the basis of memoirs of the Ukrainian writers in immigration (H. Kostiuk, U. Sherech, H. Zhurba). The name of Ulas Samchuk has to be brought back in the line of famous memoir writers. His memories are built on literary laws and contain reality and fiction, written by the witness. It helps in describing events in most bright and imaginative way, particularly in writing about the devastation of Volynian land because of antihuman socialists system.

The author uses a traditional composition. In his memoir narration, he is similar to the literary criticism and even closer to publicists genre. Within the paradigm «memory – history» Ulas Samchuk gives his own studio of Ukrainian intelligent's fate, specifics of national mentality, the adaptation problem of Ukrainian in the West world.

It is proved, that writer's memoir cycle is a unique document about life in Ukraine and in emigration in the first half of the twentieth century, the part of national intellectual history, which was created in different countries and continents.

Keywords: memoir study, memory, history, genre, portrait, Volyn.

Мемуаристика – один з найцікавіших жанрів у документальній літературі, що знайшов широкий ужиток в Україні ще з ХІХ століття. Специфіка української літературної мемуаристики пов'язана з особливостями розвитку української літератури у ХІХ – ХХ століттях. У другій половині ХІХ – на початку ХХ століття українська мемуарна проза значну увагу приділяла Т. Шевченкові та І. Франкові, знаковим постатям в українському письменстві. У нашого сучасника серйозне зацікавлення викликав вихід у світ окремих книг спогадів про Т. Шевченка, І. Франка, як і мемуарних збірників про Лесю Українку, М. Коцюбинського, О. Кобилянську, В. Стефаника. Мемуаристика, присвячена цим видатним особистостям, продовжувала традиції мемуарної прози попередніх століть, коли вона була ще неофіційною, ніким не контрольованою, такою, що давала безмежну свободу самовираження.

Низка мемуарних матеріалів, присвячених переломним подіям у житті українського суспільства у ХХ столітті (визвольні змагання українського народу 1918-1920 рр., окупація України більшовицькою Росією, польська інвазія на західноукраїнські землі), породили низку свідчень, завданням яких була фіксація найважливіших подій героїчної і трагічної боротьби за українську державу. Саме з метою окреслення специфіки мемуарного жанру у 1919 році український письменник О. Назарук разом з І. Кревецьким у Кам'янці на Поділлі видали невелику брошуру «Як писати мемуари. Пояснення і практичні вказівки».

Перевидані пізніше у Львові заходами Наукового товариства ім. Шевченка (1922) вказівки щодо написання мемуарів рекомендували врахувати три основні завдання, які зводились до: а) докладності (з поданням імен, подій, цифр), увага до буденних проблем, а не тільки до святкових подій; б) намагання

описувати події «по гарячих слідах» («за свіжої пам'яті»); в) навіть «особливо завантаженні люди мусять описати «бодай якийсь час, або хоч би одну подію, учасниками або свідками якої були вони».

Проте згадані історичні події, пов'язані із втратою української державності, на певний час зупинили увагу до мемуарного жанру. Мемуари, рецензія яких пов'язана із широким колом читачів, поступаються місцем близьких до спогадів жанрів, які, проте, мають свою специфіку. Ці твори призначені не для друку: щоденники (С. Єфремов, П. Тичина, О. Довженко), листи (М. Хвильовий), записні книжки.

Суспільне та культурне життя в умовах радянського тоталітарного режиму, існування цензури за залізною завісою зовсім не сприяло розвитку мемуаристики. Врешті, все написане про «вільне» життя у Радянському Союзі (терор, голодомор 1923-33 рр., каторга, концтабори) могло з'явитися не на батьківщині, а тільки в еміграційних умовах. Згадаємо тут такі речі, як спогади І. Німчука «593 днів сов'єтським в'язнем», С. Підгайного «Недостріляні», «Українська інтелігенція на Соловках» та ін. Нічим не кращі умови існування українців у німецьких концтаборах стали основою мемуарних оповідей М. Бажанського, П. Мірчука та ін.

Тим часом, нашого сучасника сьогодні зацікавлюють саме літературні мемуари про події в Україні в роки найстрашнішої із воєн – Другої світової війни. Саме ця страшна бійня стала основою для мемуарів українських письменників на еміграції, в яких маємо глибокий психологічний аналіз і воєнних подій, і адаптації нашої інтелігенції, наших втікачів в нових умовах у Німеччині й на американському континенті. Передусім тут слід назвати книги Г. Костюка «Зустрічі і прощання», Ю. Шереха «Я, мене, мені і довкруги», Г. Журби «Далекий світ». Серед цього циклу мемуарів особливе місце належить спогадам Уласа Самчука «На білому коні» та «На коні вороному» і низки інших, які виходили окремими книгами, деякі з них друкувалися в численних збірниках, календарях-альманахах, часописах.

Сам Улас Самчук визначав свій мемуарний цикл як спогади і враження. Вони були написані рукою письменника, який на той час, незважаючи на молодість, мав значний життєвий досвід. Улас Самчук на практиці випередив реалізацію творчого кредо відомого сучасного латиноамериканського письменника Габрієля Гарсія Маркеса: «Мемуари пишуться тоді, коли ще щось пам'ятаєш». А поза тим, мемуарний цикл У. Самчука здійснює важливу функцію художньої літератури: фіксувати і нагромаджувати особистий досвід і спостереження людей та передати його наступним поколінням.

М. Білоус-Гарасевич визначає специфіку мемуарів Уласа Самчука, яка своєю формою нагадує захоплюючу повість, що втягує читача в проблеми життя української людності I пол. XX століття: «Книжка захоплює невичерпною енергією письменника, наснагою і справжнім лицарським серцем воїна, озброєного найблискучішою зброєю – словом. З ним він іде в тріумфальний похід через рідну сторону волинську по дорозі до Києва. Так, це був справжній тріумфальний похід, який забиває дух величністю і розмахом душі народної і про який ніколи навіть не мріялося письменникові» [4].

У спогаді «На білому коні» Улас Самчук короткими мазками подав силу спустошення волинської землі, якою вона зазнала внаслідок радянської навали. Через 18 років автор повернувся до рідних місць. Перед ним постають до болю знайомі місця, колись заможні садиби з вимерзлими садами та вирубаними на паливо плотами. Горді земляки письменника «мало ночей спали спокійно, бо звичайно вивозили людей ночами. Ця диявольська система соціалізму видумала саме таку форму поведінки з живими людьми, вважаючи це за велике досягнення гуманізму. Історія напевно зуміє це належно оцінити і людство майбутнього з перспективи часу і простору виділить цей період своєї минувшини як приклад великого затемнення людини в людині» [6, с. 152].

Чіпке око письменника зафіксувало найтонші деталі одягу закутаних у лахміття полонених радянських вояків, яких женуть німецькі шуцполіцаї: «Це та суперреальна над дійсність, яку принесла нам епоха «великих вчень», великих учителів, як сказав би Хвильовий. Наслідок з удару сліпих пристрастей «ізмів»... Трагічні людські істоти, яким судилося попасти між ці жорна доби «голодної, як вовчиця», за думкою Ольжича. Я ще бачив полонених «проклятого царського часу» і можу їх порівняти. Тоді це були все-таки люди, а тепер це лише фігурки, які інколи падають на асфальт, їх тут же на очах решти пристрілюють і лишають лежати купкою землястої глини з поточками червоної рідини, яку поволі змиває мряка. Далі по дорозі купки стають все менше помітними, їх підбирає підвода, а червоні поточки заливає небо.

У цю терпку, до краю зіпсуту, трагічно аморальну добу, нелегко знайти слово, щоб висловити той твердий біль, який мов згасла в жилах кров, затинає дихання» [6, с. 228].

Роздуми над душею слов'янського народу викликають в Уласа Самчука різні переживання: «І тут я навчився бачити одне почварне явище, що у нашому слов'янському світі три чверті наших життєвих труднощів походить від нашого невміння поводитися з людиною по-людськи. Можливо, що це брак виховання, але дуже можливо, що це просто ті «біси», або той «мелкий бес», про який так добре писав Федір Салогуб – маленька збиточна потворка нашої душі, яка безнастанно мучить нас бажанням мучити одне одного» [6, с. 229].

Спогади «На білому коні», «На коні вороному» побудовані за законами суто літературної творчості, вони поєднують реальне і художнє, написані мовою очевидця. Це сприяє максимально яскравому і образному опису подій.

Мемуарний цикл Уласа Самчука став частиною інтелектуальної історії України XX століття. Услід за Ю. Шерехом Улас Самчук мав цілковите право сказати: «Попри інтерес до сучасників, з якими я

зустрічався, мене найбільше вражало, дивувало, : Принаджувало впізнати, що таке я, так я сам» [9, с. 8].

Як і у художніх творах («Волинь», «Марія»), у мемуарному циклі Улас Самчук використав традиційну композицію. Це давало підставу окремим дослідникам стверджувати, що широка епічна оповідь, яку Улас Самчук використав у трилогії «Волинь», ріднить автора радше зі зразками епічної прози кінця XIX ст., ніж з уривчастим характером нарації, характерної для літератури 20–30-х рр. XX століття. Проте рівномірне «нанизування» щоденних вражень має свої особливості, які відрізняють мемуарну прозу від щоденникових записів.

«Коли враження ще дуже свіжі, ще пронизані тільки що пережитими настроями, можна писати лише цікаві щоденники» [1, с. 209], – стверджує болгарський дослідник М. Арнаутов. У щоденникових записах відсутнє загальне охоплення подій, окремі оповіді поєднуються між собою тільки особою автора та системою його поглядів, тоді як у спогадах (складніший і чистіший формі мемуарної літератури. – М. Г.) автор може охопити більший відрізок часу. «Саме у спогадах є більші можливості для «фільтрації» буденних подій. Тому ця особливість підвищує актуальність спогадів при порівнянні двох форм мемуаристики – щоденників і спогадів. Значні відмінності між ними перш за все у різному способі відображення дійсності: синхронному в щоденниках та ретроспективному у спогадах» [4, с. 171].

Як щоденники, так і спогади є близькими один до одного за своїм призначенням. Як правило, це генетично та функційно споріднені групи творів, що мають одне жанрове визначення – мемуаристика. Що стосується форм цього жанрового визначення, то вони, як правило, такі: літературний портрет та літературно-публіцистичний нарис.

У мемуарному циклі Улас Самчук значно ускладнив своє наративне завдання. «Він продумано розприділяє матеріал – враження й інформацію, узгоджену з принципами літературної творчості, то максимально уповільнює його, докладно описуючи не лише день за днем, але й година за годиною життєві події...» [2, с. 176].

Ще на одну особливість розповіді Уласа Самчука звернемо увагу: у своїй мемуарній нарації автор близький до літературно-критичного, а ще більше до публіцистичного жанру. Водночас у мемуарному циклі У. Самчука неважко знайти елементи якихось конкретних літературно-критичних жанрів: літературного портрета, літературно-критичної статті чи літературного есею. Для стилю У. Самчука характерне вільне поводження з фактами, головне для нього показати індивідуальність того, про кого пише, неповторність мислення згаданого, його естетичну сутність, що наближає певним чином мемуарні свідчення Уласа Самчука до літературного портрета. Згадаймо, що термін «портрет» (франц. *portrait*) у первісному значенні означав «витягати назовні», тобто виставляти на суд присутніх найважливіші риси характеру зображуваного. Близькість до портрета у мемуарах Уласа Самчука робить його розповідь «мемуарним нарисом», де тісно переплелася об'єктивне і суб'єктивне. Автор намагався довести до читача все, що знає про ту чи іншу людину, це своєрідна «розповідь людини про людину». Таким чином, наратив Уласа Самчука значною мірою доповнює те, що не було висвітлене у літературно-критичних статтях чи листах тих, про кого пише автор.

Екскурс в індивідуальну психологію особливо помітний, коли мемуарист досліджує переломні моменти у житті людини. Намагаючись проникнути у психологію своїх сучасників, Улас Самчук завжди має на оці тих, хто найбільше і найглибше втілює у своїй праці ідеї національного духу, національної свідомості. Такою є дочка російського професора з Петербурга І. Шовгеніва Олена Теліга, яка стає патріотом України. Намагаючись збагнути психологічні витoki патріотичного пориву О. Теліги, мемуарист згадує про батька поетеси, російського професора, якого чомусь презвали на Шовгеніва, що став ректором школи, яку назвали господарською академією, де викладають українською мовою і де на стінах висять портрети Петлюри. А коли мову молоді Олени назвали собачою, тоді молода патріотка почала говорити тільки українською по-українськи. «На велике здивування усіх моїх знайомих і всієї Господарської академії. Батько й мати з цього раділи, а брати оголосили мене «ревіндікованою». А вже раз ставши на цю дорогу, я не залишилася на півдорозі. Я йшла далі і далі... Зустрілася з писаннями Донцова, пізнала Липу, Маланюка, Мосендза. Ми заговорили про призначення України мовою Шевченка, і тепер я повертаюся до мого Києва» [6, с. 69].

Аналізуючи об'єктивне і суб'єктивне у сучасних літературознавчих дослідженнях, звернемо увагу на протиставленні їх у парадигмі «пам'ять – історія». І. Старовойт вважає, що мемуари як літературний жанр розвиваються на межі між живим і неживим, між пам'яттю й історією. Пам'ять мемуариста, на думку дослідниці, є живим матеріалом, який, згідно з теорією підсвідомого, за своєю природою може довго «дрімати» у свідомості людини і раптово блискавично оживати при потребі. Навпаки, «історія ж – мертва, вона є лише сумнівною і неповною реконструкцією того, чого вже немає. Пам'ять тримається за щось дуже конкретне – образи людей, речей, жестів; історія тяжіє до абстракції, до відшукування взаємопричетності між людьми, речами, подіями» [8, с. 406].

Улас Самчук згадав про прірву, яка стояла між українським інтелігентом і рештою світу у жорстокому XX столітті: «Кар'єра діячів літератури, яка починалася з мансарди, а кінчилася світовою славою і великими банковими контами, завжди здавалася нам недосяжною. Ми в той час ще не перевірили нашої ситуації; у широкому світі і лишень згодом, геть згодом, мали нагоду переконатися, що між нами і

рештою світу стоять різні умовності на подобу китайського муру і що зрушити їх силою однієї людини, протягом короткого часу, є справою неможливою» [6, с. 15].

Національна українська ментальність Уласа Самчука виявилася у самому підході до створення мемуарного жанру: «Ніяких дат, ніяких конкретних, інтимніших зарисовок, нічого особистого. Цим ми відрізняємося від європейців взагалі, які люблять біографії, які їх мають і з яких часто роблять добрий вжиток для свого інтелектуального розвитку. Ми ж не маємо біографій взагалі. Інколи не знаємо про людей абсолютно нічого, ніби це було за часу автора «Слова о полку Ігоревім». Що ми знаємо про особисте життя Петлюри, Винниченка, Донцова, Маланюка? Нічого. Рішуче нічого. На нашій мові це зветься «особистою скромністю», я ж схильний це звати культурним примітивізмом» [6, с. 20].

Суб'єктивний підхід в авторській концепції «Білого коня» є визначальним: Берлін, чи Шлезьк, чи Прага, чи Львів є мій. У. Самчук не сприймав паннімецьких настроїв, які особливо поширилися у час приходу фашистів до влади. Ідеї несприйняття цих настроїв стають людиноненависницькими найперше у фашистській оболонці: відтиснення поляків на Схід, росіян за Урал, очищення України «нур фюр дойче». Студент німецького походження Альфред Буркгард родом з Катовиць не визнає мемуариста за українця; «це, казав він, лишень примха людей «великого простору», зворотний бік «пליйнравму», який вони за всяку ціну хотіли збільшити. Мої послання на мову, культуру й історію ніяк його не переконували, бо, казав він, мови і культури, які до цього часу не створили себе державно, не конче мусять існувати взагалі. Ігнорував він також модну тоді книгу О. Шпенглера «Занепад Заходу» як філософію шпіцбюргера, який мститься сам на собі за власну неспроможність» [6, с. 21].

Роздумуючи над долею Ю. Липи, Улас Самчук оцінює долю всього свого покоління: «І поет-доктор Юрій Липа, який був не лишень ідеалістом, але також містиком, вірив також, що «вони» сюди не прийдуть. Він був проти виїзду з України на чужину. Це, мовляв, наше приречення. Він недавно переїхав до Яворова з Варшави з наміром нікуди далі не виїжджати. Бо свою долю він давно визначив наперед:

Я взяв собі за знак немилосердя,
Що наді мною — втіленим драконом...
... Мій знак — то поміч Батьківщині,
Вдячність батькам, Братерству шана.
Мій знак — де все стоїть в руїні» [7, с. 273].

Сама ситуація, в якій доводилося жити і працювати авторів мемуарів, значною мірою пов'язана з чільними представниками національно-патріотичної праці: Є. Маланюком, О. Телігою, О. Ольжичем, Ю. Липою, Ю. Горліс-Горським, Р. Єндиком.

Справжній художник, Улас Самчук намагається знайти найосновніші підсвідомі первні, які виявилися у непересічних постатях. Серед них особливе місце належить Є. Маланюку: «Він поет-воїн з титулом інженера, з твердим стилосом і стилетом. На тлі нашої безпредметної літературної буденщини Маланюк вичував і розумів нашу історично зумовлену проблематику, був утаємничений в її підземні течії і був вражливим сейсмографом її поворотів і змін. Кожна зустріч з цим потужним співмайстром нашої модерної духовності була для мене хвилююче привабливою» [6, с. 42].

Мемуарний цикл Уласа Самчука «На білому коні», «На коні вороному» обмежений часовою рамкою. Перебувши в роки війни трагічні події, автор мемуарів опиняється на відступак: «Ми залишаємо Рівне. Скінчилася моя дорога, яка почалася 8 грудня 1941 року у Празі і завершилася 21 листопада 1943 року в Києві. Яку почато на білому коні, а завершено на коні вороному, щоб все розважити і розсудити. Так як бачено і як відчуте духом...» [7, с. 325]. Талановито написані спогади були тією часовою віддаллю від далекої Праги та ще дальшої України, яку У. Самчук наближав до себе «вдома» у Торонто на рубежі 70–х рр. ХХ століття. Ось як він трактував зміни у своєму житті та характері у переломні моменти: «Тепер це лиш спогад, що з кожним днем все далі і далі віддаляється у простір часу. Пригадую Європу з останнього враження: затока Ля Манш повита серпанком першої осені, розтроснений Гамбург і далекі береги Британії, яка видавалась втомленою, зачарованою, заморською царівною... А разом біль, і туга і розпач. Відчував, як рвалось коріння тисячоліть у глибинах мого ества з переконанням, що моє вигнання в ці простори океану закрие назавжди дороги назад» [5, с. 331].

Мемуари Уласа Самчука є унікальним документом епохи про життя в Україні та еміграції першої половини ХХ століття. Накладання на цілком інший триб життя того, що запам'яталось авторові з-перед 30-и років пов'язане із трагічною долею України, інтелектуальна історія якої творилася по різних країнах і континентах.

Література:

1. Арнаутов М. Психологія літературного творчества / М. Арнаутов; [Пер. с болг. Д. Миколаєва]. – М. : Прогресс, 1970. – 655с.
2. Безхутрий Ю. Коні Уласа Самчука / Ю. Безхутрий // Березіль. – 1996. – № 5–6. – С. 176.
3. Білоус-Гарасевич М. Улас Самчук та його спогади «На білому коні» / М. Білоус-Гарасевич // Білоус-Гарасевич. Ми не розлучались з тобою, Україно. – Торонто, 1998. – 337 с.
4. Гнатюк М. Специфіка мемуарів (до проблеми документального та особистісного у спогадах про Івана Франка) / М. Гнатюк // Франкознавчі студії. – Вип. 2. – Дрогобич, 2002. – С. 171–185.

-
5. Самчук У. На твердій землі / У. Самчук. – Торонто, 1966. – 453 с.
 6. Самчук У. На білому коні. Спогади / У. Самчук. – Львів : Червона калина, 1999. – 229 с.
 7. Самчук У. На коні вороному / У. Самчук. – Львів: Червона калина, 2000. – С. 250–325.
 8. Старовойт І. У пошуках утраченого часу: мемуари як спосіб критичної рецепції сучасності / І. Старовойт // Україна, культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2004. – С. 405–410.
 9. Шевельов Ю. Я – мене – мені... (і довкруги): Спогади / Ю. Шевельов. – Т. 1. – Харків–Нью-Йорк, 2001. – 428 с. – С. 8.